

วิเคราะห์ต้นแบบผู้นำสตรีในพระพุทธศาสนา
AN ANALYSIS OF FEMALE LEADERS IN BUDDHISM

นางหนึ่งฤทัย พูลลาภ

Mrs. Nuengruethai Phunlap

สำนักงานพระพุทธศาสนาจังหวัดชลบุรี

Chonburi Provincial Office of Buddhism

nuengruethaipoolap@gmail.com

บทคัดย่อ

การศึกษาวิเคราะห์วิเคราะห์ต้นแบบผู้นำสตรีในพระพุทธศาสนา มีวัตถุประสงค์เพื่อเพื่อศึกษา บทบาทสตรีในพระพุทธศาสนาสมัยพุทธกาล และเพื่อวิเคราะห์ต้นแบบผู้นำสตรีในพระพุทธศาสนา โดยศึกษา จากพระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา และปกรณ์พิเศษ รวมถึงเอกสารทางพุทธศาสนาและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง ผลการวิจัยพบว่า

สตรีในพระพุทธศาสนาสมัยพุทธกาล มีบทบาทในการ บทบาทเกี่ยวกับพระพุทธศาสนาหลายคน ด้วยกัน เช่น นางกสิบาลโคตรมี ที่เป็นผู้ดำเนินการขอบวชเป็นภิกษุณี บทบาทของนางสุชาดาในการถวายข้าว มธุปายาสให้กับเจ้าชายสิทธัตถะขณะบำเพ็ญเพียรเพื่อตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า บทบาทของนางวิสาขา ในการอุปถัมภ์ ทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาในสมัยพุทธกาลจนได้รับฉายาว่า “มหาอุบาสิกา”

ส่วนต้นแบบผู้นำสตรีในพระพุทธศาสนานั้น พบว่า สตรีที่เป็นผู้นำนั้นแบ่งเป็น 2 มิติด้วยกันคือ 1) มิติ ในการธำรงรักษาพระพุทธศาสนา มีสตรีจำนวนมากที่เป็นผู้นำทางศาสนาทั้งในประเทศและต่างประเทศ ใน ประเทศไทยนั้นผู้ที่มีบทบาทในมิติธำรงรักษาพระพุทธศาสนานั้น มี 2 ท่านคือแม่ชีคันสนีย์ เสถียรสุด ผู้ก่อตั้ง เสถียรธรรมสถาน เป็นสตรีต้นแบบในการธำรงรักษาพระธรรมคำสั่งสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า และอีก ท่านหนึ่งคือ ดร.อุไรศรี คณิงสุขเกษม ผู้ที่ให้ความอุปถัมภ์บำรุงพระพุทธศาสนาตลอดมา 2) มิติการเป็นผู้นำ ทางความคิด พบว่า ผู้นำทางความคิดนั้นแบ่งเป็น 4 ด้วยกันคือ 1) ผู้นำสตรีทางด้านการเมือง 2) ผู้นำประเทศ ที่เป็นสตรี 3) ผู้นำสตรีทางด้านธุรกิจ และ 4) สตรีที่ทรงอิทธิพลที่สุดในโลก

คำสำคัญ: ควรเขียน 3-5 คำ สอดคล้องกับงานวิจัย

Abstract

An analytical study of women leaders in Buddhism. The purpose was to study the role of women in Buddhism during the time of the Lord Buddha and to analyze the model of women leaders in Buddhism. This thematic paper was conducted through the Tipitaka, Commentaries, Sub-Commentaries, Texts and researches related to Buddhism.

From the study, it was found that Women in Buddhism in the time of the Buddha had many roles in Buddhism, such as Mrs. Kesapdee Kottamee. who is the leader in asking for ordination as a nun Suchada's role in offering Madhupayas rice to Prince Siddhartha during his ascetic practice to attain enlightenment as Lord Buddha The role of Mrs. Visakha in fostering preserving Buddhism in the Buddha's time until it was nicknamed "Maha Upasika"

As for the model of women leaders in Buddhism, it was found that women leaders were divided into two dimensions: 1) the dimension of maintaining Buddhism. There are many women who are religious leaders both in the country and abroad. In Thailand, there are 2 people who play a role in the preservation of Buddhism, namely Maechee Sansanee Sathirasuta, the founder of Sathira Dhammasathan. She is a model woman in the preservation of the two Buddha dhammas of Phra Samma Sambuddhachao and another person is Dr. Uraisri Kanungsukkasem, who has patronized and maintained Buddhism all along. in politics, 2) women national leaders, 3) women business leaders, and 4) the most powerful women in the world.

Keywords: ควรเขียน 3-5 คำ สอดคล้องกับงานวิจัย

บทนำ

ปัจจุบันแนวคิดที่ว่าด้วยความเท่าเทียมกันของสตรีและบุรุษ และแนวคิดที่ว่าด้วยสิทธิเสรีภาพและศักดิ์ศรีของมนุษย์ปรากฏเป็นที่ตระหนักของนานาชาติอารยประเทศทั่วโลก ได้มีการเคลื่อนไหวเพื่อความเท่าเทียมกันระหว่างเพศ ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในหลายด้าน อาทิการให้สิทธิแก่สตรีในการเลือกตั้ง และสิทธิเสรีภาพอื่นๆ อย่างกว้างขวาง โดยได้มีองค์กรในระดับนานาชาติอาทิสหประชาชาติได้จัดทำอนุสัญญาว่าด้วยการขจัดการเลือกปฏิบัติต่อสตรีในทุกรูปแบบ (Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination Against Woman- CEDAW) เมื่อ พ.ศ.2522 โดยอนุสัญญานี้มีความมุ่งหมายที่จะคุ้มครองสิทธิสตรีให้มีสิทธิเท่าเทียมกับบุรุษ แต่บทบาทสตรีตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบันก็ได้เปลี่ยนไปจากเดิม โดยเฉพาะบทบาทความเป็นผู้อยู่เบื้องหลังความสำเร็จในหลายๆ ด้านของบุคคลต่างๆ มากมาย โดยเฉพาะ

บทบาทสตรีในพระพุทธศาสนาในสมัยพุทธกาล เช่น บทบาทความเป็นพุทธมารดา บทบาทความเป็นภรรยา และบทบาทของความเป็นพุทธามมา

ปัจจุบันแนวคิดที่ว่าด้วยความเท่าเทียมกันของสตรีกับบุรุษและแนวคิดที่ว่าด้วยสิทธิเสรีภาพและศักดิ์ศรีของมนุษย์ปรากฏเป็นที่ตระหนักของนานาชาติอารยประเทศทั่วโลก องค์กรในระดับนานาชาติ อาทิเช่น สหประชาชาติได้จัดทำอนุสัญญาว่าด้วยการขจัดการเลือกปฏิบัติต่อสตรีในทุกรูปแบบ เมื่อ พ.ศ. 2522 โดยอนุสัญญานี้มีความมุ่งหมายที่จะคุ้มครองสิทธิสตรีให้มีสิทธิเท่าเทียมกับบุรุษ ในงานวิจัยเรื่องนี้ผู้วิจัยจะได้นำเสนอบทบาทและสิทธิของสตรีทางพระพุทธศาสนาในคัมภีร์และสิทธิสตรีในประเทศไทย เช่น สิทธิความเป็นมารดา สิทธิความเป็นพุทธามมา เป็นต้น (สุชัญญา วงศ์เวสซ์, 2562)

บทบาทของสตรีในการเป็นผู้นำมักถูกประเมินต่ำไปหรือถูกกีดกัน สิ่งนี้เกิดขึ้นเพราะวัฒนธรรมที่ผู้ชายมีอำนาจเหนือผู้หญิงยังคงอยู่มาโดยตลอดและคงอยู่มาเป็นเวลานาน วัฒนธรรมของสังคมมีแนวโน้มที่จะบ่งชี้ว่าผู้ชายสามารถเป็นผู้นำได้ดีกว่าผู้หญิง หลักฐานแสดงให้เห็นว่าบริษัทส่วนใหญ่ สังคมต่าง ๆ ยังคงครอบงำโดยผู้ชาย อย่างไรก็ตาม เมื่อเวลาผ่านไป ผู้หญิงก็เริ่มเข้ามามีบทบาทและตำแหน่งสำคัญ พวกเขาได้รับการพิจารณาและไว้วางใจให้เป็นผู้ว่า ในบทความนี้ เราจะพูดถึงความเป็นผู้นำของผู้หญิงและบทบาทของผู้หญิงในสังคมของเรา เพราะความไม่เท่าเทียมกันของสิทธิและช่องว่างระหว่างชายและหญิงในตำแหน่งหรือบทบาททางสังคม ช่องว่างที่ว่าผู้ชายนั้นเป็นใหญ่ยังคงมีอยู่ แนวนอนช่องว่างดังกล่าวเป็นประโยชน์ต่อผู้ชายและจำกัดอำนาจของผู้หญิงซึ่งเป็นเหตุผลที่อุปสรรคและการปฏิบัติต่อต้านการปกครองแบบเป็นใหญ่จึงเกิดขึ้น ข้อจำกัดในการศึกษาเสรีภาพและความเป็นอิสระและการคุ้มครองสิทธินำไปสู่การต่อสู้ของผู้ว่าหญิงเพื่อความเสมอภาคทางเพศ วันนีปัญหาที่เกี่ยวข้องกับการต่อสู้เพื่อความเสมอภาคเกิดขึ้นบ่อยและได้รับการตอบสนองอย่างกว้างขวาง

กระบวนการและเส้นทางของการเป็นผู้นำของผู้หญิงไม่เคยง่าย เต็มไปด้วยอุปสรรคตลอดจนวัฒนธรรมของสังคม บางคนแม้กระทั่งผู้หญิงเองก็ยังคิดว่าผู้หญิงด้วยกันไม่มีความสามารถและไม่สมควรที่จะเป็นผู้นำเมื่อเทียบกับผู้ชาย

นอกจากนี้ เนื่องจากอิทธิพลของระบบผู้ชายเป็นใหญ่นั้นที่ฝังลึกมานาน ความเป็นไปได้ที่ผู้หญิงจะเป็นผู้นำก็น้อยมากเช่นกัน ผู้หญิงมักจะรับตำแหน่งที่ไม่ได้สำคัญและค่อนข้างไม่ซับซ้อนสำหรับด้านหน้าที่ในการทำงาน โดยจาก Tjokroaminoto มีสองปัจจัยหลัก 1) สตรีนิยมและความเป็นชายที่นำไปสู่ข้อกำหนดทางชีววิทยาซึ่งสร้างอุปสรรคสำหรับผู้หญิง 2) การแบ่งแยกเพศที่บ่งบอกว่าผู้หญิงมีหน้าที่รับผิดชอบในกิจกรรมงานต่าง ๆ ในบ้าน

โดยทั่วไปแล้ว ผู้หญิงจะไม่เชื่อในความสามารถของตนเองรวมถึงการเป็นผู้นำ อย่างไรก็ตาม ความคิดวิทยาศาสตร์ และเทคโนโลยีในปัจจุบันได้เปลี่ยนแปลงไป ผู้หญิงมีความสามารถในการพัฒนาตนเองและต่อสู้เพื่อความเท่าเทียม ความคิดเห็นของคนทั่วไปเกี่ยวกับสิทธิที่ได้รับการศึกษาที่สูงขึ้นสำหรับสตรีก็เป็นหนึ่งใน

องค์ประกอบที่สนับสนุนวิวัฒนาการของภาวะผู้นำของผู้หญิง นอกจากนี้ ผู้นำสตรีที่ไม่เห็นด้วยกับวัฒนธรรมที่ผู้ชายนั้นต้องเป็นใหญ่และต่อสู้เพื่อสิทธิสตรีในอดีต ได้กลายเป็นแบบอย่างสำหรับผู้หญิงในปัจจุบัน ตัวอย่างเช่น Margaret Thatcher, Indira Gandhi และ RA Kartini ประสบความสำเร็จในการเป็นผู้นำและต่อสู้เพื่อความเท่าเทียมกันของผู้หญิง

ทุกวันนี้ ผู้หญิงไม่ได้ถูกทิ้งให้อยู่ข้างหลังด้วยการเหมารวมและจำกัดสิทธิของตนอีกต่อไป ผู้หญิงในปัจจุบันเป็นผู้นำของบริษัทหรือแม้แต่ประเทศ ความเท่าเทียมกันเปิดโอกาสให้ผู้หญิงมีบทบาทที่ดีขึ้นในยุคนี้ นอกจากนี้เรื่องราวความสำเร็จของผู้นำหญิงที่ผ่านมา ช่องว่างทางเพศระหว่างชายและหญิงซึ่งเป็นปัญหาสังคมมาช้านาน ยังได้รับการสนับสนุนจากองค์การสหประชาชาติเพื่อความเท่าเทียมทางเพศและการเสริมอำนาจของสตรี (UN Women) สิ่งนี้พิสูจน์ให้เห็นถึงการเปลี่ยนแปลงที่สำคัญในการกำจัดปัญหาช่องว่างทางเพศ (GreatDay HR, online)

ส่วนสตรีผู้นำทางพระพุทธศาสนาในประเทศไทยนั้น เรียกได้ว่า มีความโดดเด่นมาก จากที่ผู้วิจัยสังเกตตลอดช่วงอายุที่ผ่านมา จำนวนเพศที่เข้าวัดฟังธรรมในวันธัมมัสสวนะหรือในงานสำคัญโอกาสต่าง ๆ ส่วนมากจะเป็นผู้หญิง และสตรีที่เป็นผู้นำในด้านการบริจาคทาน บริจาคทรัพย์ในการสร้างวัด วิหาร อาคารต่าง ๆ ก็ล้วนแต่เป็นสตรีทั้งนั้น บุรุษแทบจะไม่ค่อยมี ด้วยสาเหตุข้างต้นนี้เอง ที่ผู้วิจัยอยากจะศึกษาค้นคว้าบทบาทสตรีในพระพุทธศาสนาสมัยพุทธกาล และนำเสนอความเป็นผู้นำสตรีทางพระพุทธศาสนาในสังคมไทย เพื่อตระหนักให้เห็นถึงความเป็นสตรีผู้นำทางด้านคุณธรรมจริยธรรมอย่างแท้จริง

วัตถุประสงค์การวิจัย

งานวิจัยนี้มีวัตถุประสงค์ 1) เพื่อศึกษาบทบาทสตรีในพระพุทธศาสนาสมัยพุทธกาล และ 2) เพื่อวิเคราะห์ต้นแบบผู้นำสตรีในพระพุทธศาสนา

การทบทวนวรรณกรรม

จากสภาพแวดล้อมที่มีการเปลี่ยนแปลงตลอดเวลา มีการแข่งขันเพื่อชิงความเป็นเลิศ ดังนั้นวิธีที่จะทำให้ผู้บริหารประสบความสำเร็จสูงสุด คือ ผู้บริหารต้องเปลี่ยนแปลงตนเอง เบิร์นส์ (Burns) จึงได้เสนอวิธีการของความเป็นผู้นำแบบใหม่ที่สามารถจูงใจให้ผู้ตามปฏิบัติตามได้มากกว่าที่คาดหวังไว้เรียกว่าความเป็นผู้นำเชิงปฏิรูป (Transformational Leadership Theory) การที่ผู้นำและผู้ตามช่วยเหลือซึ่งกันและกันเพื่อยกระดับขวัญและแรงจูงใจของแต่ละฝ่ายให้สูงขึ้น

แนวคิดใหม่ของ เบิร์นส์ เชื่อว่าความเป็นผู้นำเชิงเป้าหมายกับความเป็นผู้นำเชิงปฏิรูป เป็นรูปแบบที่แยกจากกันโดยเด็ดขาด และการแสดงความเป็นผู้นำที่มีประสิทธิภาพสำหรับสถานการณ์ปัจจุบันคือการแสดงพฤติกรรมความเป็นผู้นำในเชิงปฏิรูป

ภาวะผู้นำ (leadership) เป็นหัวใจของการบริหารและการจัดการเป็นวิธีการที่ทำให้ผู้ใต้บังคับบัญชาปฏิบัติ ตามและปฏิบัติตามได้อย่างเต็มที่มีประสิทธิภาพดังนั้นผู้บริหารสมัยใหม่จะต้องเป็นผู้ที่รู้ทั้งศาสตร์คือกฎระเบียบ ทฤษฎีต่างๆ และศิลป์ในการบริหารงานซึ่งทฤษฎีนั้นเป็นเพียงเครื่องมือหรือเป็นแนวทาง ส่วนความสามารถที่จะนำทฤษฎีไปใช้ในการจัดการองค์การให้มีประสิทธิภาพหรือไม่ ขึ้นอยู่กับศิลปะในการเป็นผู้นำของผู้บริหาร ซึ่งการบริหารงานให้มีประสิทธิภาพนั้นไม่มีสูตรสำเร็จในการบริหาร เพราะความสำเร็จขึ้นกับหลายปัจจัย อาทิ สภาวะแวดล้อม สถานการณ์ ความพร้อมของทรัพยากร นโยบายผู้ตาม และเป็นที่ยอมรับประการหนึ่งว่า ความสำเร็จขององค์การนั้น ขึ้นอยู่กับความสามารถในการบริหารจัดการของกลุ่มบุคคลในระดับผู้บริหารว่ามีความเป็นผู้นำที่ดีมีประสิทธิภาพมากน้อยเพียงใด (วีระวัฒน์ ปันนิตามัย, 2544)

ผู้นำจึงเป็นผู้มีอิทธิพลต่อบุคคลในองค์การ ในการที่จะนำองค์การไปสู่ความสำเร็จตามเป้าหมายทั้งนี้ เพราะผู้นำเป็นผู้ที่สามารถทำให้บุคคลอื่นในองค์การซึ่งเป็นผู้ตาม ปฏิบัติงานไปในทิศทางและวิธีการที่ผู้นำกำหนด หากองค์การหนึ่งองค์การใดที่ต้องการดำเนินงานให้บรรลุเป้าหมาย อย่างมีประสิทธิภาพและประสิทธิผลแล้ว ก็ย่อมต้องการผู้นำหรือผู้บริหารที่มีลักษณะเป็นผู้นำที่ดีมีความรู้ ความสามารถ รู้จักเลือกใช้วิธีการในการบริหารองค์การอย่างถูกต้องและเหมาะสมด้วย ดังที่พรนพ พุกกะพันธ์ ได้กล่าวว่าในการเป็นนักบริหารไม่ว่าระดับใดก็ตามต้องตระหนักถึงหลักประการหนึ่งว่าลักษณะของ ผู้นำที่แท้จริงจะต้องเป็นคนที่มีความคิดกว้างไกลมีวิสัยทัศน์ มีความคิดริเริ่มสร้างสรรค์ มีความกล้า มีพลังก่อให้เกิดแรงศรัทธาดึงดูดให้มีผู้ร่วมงานด้วย มีวินัยในตนเองเป็นผู้ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลง มีอุปนิสัยปรับปรุงงานอยู่เป็นนิตย์อย่างเป็นระบบและมีคุณธรรม (พรนพ พุกกะพันธ์, 2544) ซึ่งสอดคล้องกับวีระวัฒน์ ปันนิตามัย ที่เสนอเกี่ยวกับคุณลักษณะ อันพึงประสงค์ของการเป็นผู้นำไว้ว่าต้องเป็นแบบอย่างที่ดีขององค์การ (Authenticity) มีวิสัยทัศน์ (Vision) ต้องมีความ กล้าตัดสินใจ (Decisiveness) แสดงความใส่ใจ (Focus) แสดงความรู้สึกระบายใจเป็นส่วนตัว (Personal Touch) มีความสามารถในการสื่อสารและเก่งคน (Communication and People Skills) มีการพัฒนาตนเองอยู่เสมอ (Ever forward) (วีระวัฒน์ ปันนิตามัย, 2544) และสอดคล้องกับรังสรรค์ ประเสริฐศรี ที่กล่าวว่าผู้นำที่มีประสิทธิผลจะต้องมีวิสัยทัศน์ ในขณะที่ผู้นำที่ไม่มีประสิทธิผลจะขาดแคลนวิสัยทัศน์หรืออาจมีแต่ไม่ชัดเจน การสร้างวิสัยทัศน์เป็นงานที่สำคัญอย่างหนึ่งของผู้บริหารระดับสูง และถือว่าเป็นส่วนหนึ่งของกลยุทธ์การปฏิบัติงานการกระทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงวิสัยทัศน์ประกอบด้วยปัจจัยที่สำคัญ 3 ประการคือการกำหนดวิสัยทัศน์ (Vision Formulation) การปฏิบัติตามวิสัยทัศน์ (Implementation) การทำให้วิสัยทัศน์ด้านนวัตกรรมเป็นจริงได้ (Innovative Realism) (รังสรรค์ ประเสริฐศรี, 2544)

ก่อนที่จะมาเป็นแนวคิดทฤษฎีภาวะผู้นำสตรี ได้มีนักวิชาการได้ให้ความให้ความหมายไว้หลายท่าน เช่น Bennis กล่าวว่าความเป็นผู้นำที่ประสบความสำเร็จนั้นไม่ได้ขึ้นอยู่กับความเป็นชายหรือผู้หญิง แต่เป็นเรื่องเกี่ยวกับวัฒนธรรมขององค์การและคุณลักษณะของผู้นำ และในปัจจุบันมีการยอมรับผู้นำหญิงอยู่ในระดับ

ค่อนข้างมาก จากการที่สตรีมีตำแหน่งเป็นผู้นำมากขึ้นจึงทำให้ความแตกต่างในบทบาททางเพศลดลงด้วย แต่การที่ผู้หญิงจะก้าวขึ้นมาเป็นผู้นำได้ก็จะต้องมีความสามารถในการทำงาน ประสบการณ์ทำงาน ความเป็นผู้นำ การมีวิสัยทัศน์ที่กว้างไกล ความกล้าตัดสินใจ ความเชื่อมั่นในตนเอง และการมีมนุษยสัมพันธ์ จึงอาจสรุปได้ว่าภาวะผู้นำสตรี เป็นการแสดงพฤติกรรมหรือคุณลักษณะต่างๆ ของผู้นำสตรีที่แสดงถึงความสามารถในการบริหารออกมาให้ ปรากฏแก่สายตาหรือการรับรู้ของผู้อื่น อันจะช่วยให้การดำเนินกิจการต่าง ๆ ขององค์การไปสู่เป้าหมายที่กำหนด

คุณลักษณะและภาวะผู้นำที่สอดคล้องกับภาวะผู้นำสตรีดังนี้

1) **ภาวะผู้นำแบบร่วมมือ (collaborative leadership)** คือการที่ผู้นำ ให้โอกาสผู้ตามทุกคนมีความเท่าเทียมและมีการทำงานร่วมกัน เพื่อแก้ปัญหา สร้างสิ่งใหม่ บริหาร หรือคิดริเริ่มร่วมกัน ผู้นำไม่ใช่ผู้ควบคุมกลุ่มแต่เป็นผู้รับผิดชอบต่อการให้คำแนะนำ ประสานงานกระบวนการตัดสินใจและดำเนินการเพื่อให้บรรลุเป้าหมายของกลุ่ม

2) **ภาวะผู้นำแบบกระจาย (distributed leadership)** เป็นการแบ่งปันภาวะผู้นำระหว่างบุคคลสองคนหรือมากกว่าสองคน เป็นการเปลี่ยนจากการให้ความสำคัญต่อผู้นำสูงสุดเพียงคนเดียว แต่กระจายไปยังบุคคลอื่นทั่วทั้งองค์กรในลักษณะที่มีความสัมพันธ์ต่อกันแบบโครงข่ายผู้นำ

3) **ภาวะผู้นำเพื่อสังคม (prosocial leadership)** เป็นการนำโดยเป็นแบบอย่าง เพราะภาวะผู้นำเป็นทั้งศิลป์และเป็นศาสตร์ การแสดงออกทั้งสองลักษณะดังกล่าวจะแสดงให้เห็นถึงความสามารถ ในการจูงใจให้เห็นเป็นแบบอย่าง มีการสนับสนุนหรือช่วยเหลือคนอื่นโดยไม่หวังผลตอบแทน แสดงออกในพฤติกรรมเพื่อเชื่อในเรื่องของความยุติธรรม การนำโดยเป็นแบบอย่าง

4) **ภาวะผู้นำเชิงสร้างสรรค์ (creative leadership)** เป็นความสามารถในการสร้างความคิดใหม่โดยใช้ทักษะความคิดด้านสติปัญญา ที่จะช่วยในการคิดวิเคราะห์ว่า ความคิดสร้างสรรค์นั้นดีหรือไม่ เพื่อช่วยให้ความคิดสร้างสรรค์นั้นสามารถมองเห็นได้และโน้มน้าวให้คนอื่นมองเห็น คุณค่า โดยเป็นการยอมรับกระบวนการที่ตนที่เป็นอยู่ และบูรณาการเข้ากับกระบวนการที่ตนที่เป็นอยู่ (วิโรจน์ สารรัตน์, 2557: 29-52)

จากแนวความคิดข้างต้นนั้น บ่งชี้ให้เห็นว่าทุกคนสามารถที่จะเป็นผู้นำได้ แม้ไม่มีอำนาจหน้าที่โดยตำแหน่ง ขอเพียงมีความคิดและมีการดำเนินการเพื่อการเปลี่ยนแปลง ถือว่าผู้นั้นมีภาวะผู้นำการที่ผู้นำสตรีจะประสบ ความสำเร็จในหน้าที่การงานนั้น ต้องมีการใช้ภาวะผู้นำที่มีอยู่ในตัวอย่างเหมาะสม และประยุกต์ใช้ให้สอดคล้องกับ สถานการณ์ ซึ่งภาวะผู้นำสตรีของ ดร. ก้านทิพย์ ชาติวงศ์ ของอาชีวศึกษายุคไทยแลนด์ 4.0 ที่ใช้เป็นหลักในการทำงานประกอบด้วย การมีความรู้ความสามารถ มีวิสัยทัศน์ เชื่อมมั่นในตนเอง สร้างแรงจูงใจในการทำงานมีทักษะการ สื่อสารมีบุคลิกภาพที่ดีกล้าตัดสินใจพัฒนาตนเองอยู่เสมอมีความคิดริเริ่มสร้างสรรค์ กำหนดเป้าหมาย การมีวินัยใน ตนเองและผู้นำสตรีจะแตกต่างจากชาย คือ ด้านบุคลิกภาพ มีความอ่อนน้อม

ถ่อมตน กิริยามารยาทท่วงทีสง่างาม และสะดุดตาผู้พบเห็น หากองค์ประกอบภาวะผู้นำเหล่านี้ถูกนำมาใช้ในการปฏิบัติงานอย่างถูกต้องสอดคล้องกับงาน และสถานการณ์ที่เปลี่ยนแปลงไปในปัจจุบันเชื่อว่าภาวะผู้นำสตรี ในการปฏิบัติงานไม่ว่าเรื่องใดๆ ย่อมประสบความสำเร็จ และได้รับการยอมรับจากสังคมอย่างสูงสุด

ระเบียบวิธีวิจัย/วิธีดำเนินการวิจัย

การดำเนินการวิจัยเรื่อง วิเคราะห์ต้นแบบผู้นำสตรีในพระพุทธศาสนา ในครั้งนี้ จะใช้แนวทางและวิธีการในการดำเนินการวิจัยที่สำคัญ ดังนี้

การวิจัยเชิงเอกสาร (Qualitative Research)

โดยมีการวิเคราะห์ข้อมูลจากการศึกษา ค้นคว้าและ เก็บรวบรวมข้อมูล (Data Collection) จากเอกสารต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องกับงานวิจัยตามลำดับ ข้อมูลจากเอกสารชั้นปฐมภูมิ (Primary Source) ได้แก่ คัมภีร์ พระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา อนุฎีกา และข้อมูลจากเอกสารชั้นทุติยภูมิ (Secondary Source) ได้แก่ เอกสาร วิชาการอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้อง อาทิ หนังสือ บทความ งานวิจัย รวมถึงสื่อออนไลน์ต่างๆ

การวิเคราะห์ข้อมูลที่ได้จากการศึกษาเอกสาร (Documentary Research)

โดยจัดลำดับข้อมูลตามขั้นตอนที่ค้นคว้ามาให้มีความสัมพันธ์กับเนื้อหาให้เป็นระบบแล้วนำข้อมูลดังกล่าวมาศึกษาวิเคราะห์ ด้วยการวิเคราะห์เชิงพรรณนา (Descriptive Analysis) การตีความ (Interpretation) การสังเคราะห์ (Synthesis) โดยใช้เทคนิคการวิเคราะห์เนื้อหาประกอบบริบท (Content Analysis) เพื่อนำไปสรุปผลนำเสนอเป็นผลงานวิชาการต่อไป

ผลการวิจัย

สตรีในพระพุทธศาสนาสมัยพุทธกาล มีบทบาทในการเกี่ยวกับพระพุทธศาสนาหลายๆ ด้านด้วยกัน เช่น บทบาทของสตรีในฐานะอุบาสิกา พบว่า อุบาสิกามีบทบาทสำคัญในการรักษาศีล 5 ศีล 8 หรือศีลอุโบสถ ถึงพระรัตนตรัยว่าเป็นที่พึ่งที่ระลึก บทบาทของสตรีในฐานะสามเณรี มีบทบาทสำคัญในการรักษาพระธรรมวินัยคือ สมาทานรักษาศีล 10 ข้อ อย่างเคร่งครัด บทบาทของสตรีในฐานะสิกขมานา บทบาทความสำคัญของสิกขมานาคือเพื่อฝึกตนเตรียมพร้อมที่จะให้ตนมีความอดทนต่อความทุกข์ยากลำบากและอุปสรรคต่างๆ ในการอุปสมบทเป็นภิกษุณี

บทบาทของสตรีในฐานะภิกษุณี ภิกษุณี 66 องค์ ล้วนมีบทบาทสำคัญในด้านการบรรลุลหกรรม การเผยแผ่ธรรม เป็นภิกษุณีพระอรหันต์ที่ได้รับยกย่องจากพระศาสดาว่าเป็นเอตทัคคะ คือเลิศกว่าภิกษุณีทั้งหลายในด้านต่างๆ 13 องค์ มีพระมหาปชาบดีโคตมีเถรี ได้รับเอตทัคคะด้านรัตตัญญู พระเขมาเถรี ได้รับเอตทัคคะด้านผู้มีปัญญามาก และทรงแต่งตั้งให้เป็นอัครสาวิกายุวชนา พระอุบลวรรณาเถรี ได้รับเอตทัคคะด้านผู้มีฤทธิ์และเป็นอัครสาวิกายุวชนา และพระปฏาจาราเถรี ได้รับเอตทัคคะด้านทรงพระวินัย เป็นต้น

ในส่วนของการเป็นผู้นำต้นแบบที่ดีของสตรีในสมัยพุทธกาล เช่น นางวิสาขามหาอุบาสิกา เป็นบุคคลต้นแบบเป็นธิดาตัวอย่างที่ดีในด้านเชื่อฟังคำสอนของบิดาคือธัญชัยเศรษฐี เป็นลูกสะใภ้ที่ดีคือสามารถทำให้พ่อสามีที่เป็นมิถุนาภิบาลนับถือศาสนาอื่นกลับมาเป็นสัมมาทิฐิ เมื่อได้ฟังคำสอนของพระพุทธเจ้าจึงได้ดวงตาเห็นธรรม และเรียกลูกสะใภ้ว่ามีคารมารดา เป็นมหาอุบาสิกาที่อุทิศบารุงพระพุทธศาสนาอย่างดีเลิศ ได้บรรลุนิพพานเป็นพระโสดาบันตั้งแต่อายุ 7 ปี พุทธศาสนิกชนควรเอาแบบอย่างนางวิสาขามหาอุบาสิกา โดยน้อมนำหลักธรรมคำสอนของพระพุทธเจ้ามาดำเนินชีวิตประจำวันให้เกิดความร่มเย็นเป็นสุขแก่ตนเอง ครอบครัว สังคม และประเทศชาติ

พระมหาปาชาบดีโคตมีเถรี เป็นแบบอย่างที่ดีทางธรรมคือการรับและปฏิบัติตามธรรม 8 ประการ และพระอรหันต์ภิกษุณีรักษาศีล 311 ข้อ ในการบำเพ็ญเพียรอบรมเจริญจิตตภาวนา จนกระทั่งได้บรรลุนิพพานขั้นสูงสุดในพระพุทธศาสนา

ส่วนต้นแบบผู้นำสตรีในพระพุทธศาสนาในปัจจุบันนี้ ผู้วิจัยได้จำแนกสตรีที่เป็นผู้นำนั้นแบ่งเป็น 2 มิติด้วยกันคือ

1) มิติในการดำรงรักษาพระพุทธศาสนา มีสตรีจำนวนมากที่เป็นผู้นำทางศาสนาทั้งในประเทศและต่างประเทศ ในประเทศไทยนั้นผู้ที่มีบทบาทในมิติดำรงรักษาพระพุทธศาสนานั้น มี 2 ท่านคือแม่ชีคันสนีย์ เสถียรสุต ผู้ก่อตั้งเสถียรธรรมสถาน เป็นสตรีต้นแบบในการดำรงรักษาพระธรรมคำสั่งสมเด็จเจ้าพระยาสมมตพุทธเจ้า และ ภิกษุณีธัมมทินา ผู้ริเริ่มในการบวชภิกษุณีในประเทศไทย จนมีสำนักและลูกศิษย์ที่เป็นผู้หญิงมากมาย นอกจากนี้ยังมีท่านอื่น ๆ ที่ผู้วิจัยไม่ได้เอ่ยชื่อ แต่สามารถเห็นได้ประจักษ์อยู่ในปัจจุบัน และสามารถสืบค้นข้อมูลได้ตามแหล่งต่าง ๆ

ในต่างประเทศนั้นมีอยู่ 5 ท่านด้วยกันที่มีความสำคัญในการดำรงรักษาพระพุทธศาสนา ได้แก่ อัยยา เขมา (Ayya Khema) แม่ชีชาวพุทธที่เกิดในเยอรมันซึ่งก่อตั้งศูนย์ปฏิบัติธรรมหลายแห่งและเขียนหนังสือมากมายเกี่ยวกับการปฏิบัติทางพุทธศาสนา เปมา โชดรอน (Pema Chödrön) ภิกษุณีชาวอเมริกันสายวัชรยานธิเบต เจตซุนมา เทนซิน พัลโม (Jetsunma Tenzin Palmo) เป็นภิกษุณีในสายเถรวาทของสำนักคาคิวของพุทธศาสนาในทิเบต เป็นนักเขียน เป็นครู และเป็นผู้ก่อตั้งสำนักแม่ชี Dongyu Gatsal Ling ในรัฐหิมาจัลประเทศ ประเทศอินเดีย ชารอน ซาลซ์เบิร์ก (Sharon Salzberg) เป็นครูสอนสมาธิ นักเขียน และผู้พูดที่มีชื่อเสียง ดิปา มา (Dipa Ma) หรือเดิมชื่อ Nani Bala Barua เป็นที่รู้จักกันดีในชื่อ Dipa Ma เป็นครูสอนสมาธิชาวอินเดียที่นับถือศาสนาพุทธนิกายเถรวาทและมีเชื้อสายบารัว เธอเป็นหลักพุทธศาสนาที่โดดเด่นในเอเชียและยังสอนในประเทศสหรัฐอเมริกาที่เธอได้รับอิทธิพลสาขาอเมริกันของการเคลื่อนไหวของวิปัสสนา

2. มิติการเป็นผู้นำทางความคิด พบว่า ผู้นำทางความคิดนั้นแบ่งเป็น 3 ด้วยกันคือ

1) ผู้นำสตรีทางการเมือง ที่ผู้วิจัยได้วิเคราะห์และนำเสนอในงานวิจัยนี้ เช่น ออง ซาน ซูจี ผู้นำพรรค NLP ประเทศพม่า ซูซานา คาบูโตวา (Zuzana Caputova) ประธานาธิบดีแห่งสโลวาเกีย เคอร์สตี คัลยูไลด์ (Kersti Kaljulaid) ประธานาธิบดีแห่งเอสโตเนีย โคลินดา กราบาร์ คิตาโรวิช (Kolinda Grabar-Kitarović) ประธานาธิบดีโครเอเชีย และซาลอเม ซูราบิชวิลี (Salome Zurbishvili) ประธานาธิบดีจอร์เจีย

2) ผู้นำสตรีทำงานด้านธุรกิจ มีดังต่อไปนี้ การ์เรน ลินช์ (Karen Lynch) ซีอีโอ ซีวีเอส เฮลท์ (CEO, CVS Health) จูลี่ สวีท (Julie Sweet) ประธานและซีอีโอ Chair & CEO, Accenture เอ็มมา วอล์มสลีย์ (Emma Walmsley) CEO, GlaxoSmithKline มาร์ติน่า เมร์ซ (Martina Merz) CEO ThyssenKrupp Group และ ฟัลกูนี นายาร์ ผู้ก่อตั้งและซีอีโอ Nykaa (Falguni Nayar Founder & CEO, Nykaa)

3) สตรีที่ทรงอิทธิพลที่สุดในโลก ประกอบด้วย เออร์ซูลา ฟอน แดร์ เลเยน (Ursula von der Leyen) ประธานคณะกรรมการการยุโรป คริสติน ลาการ์ด (Christine Lagarde) ประธานธนาคารกลางยุโรป (President European Central Bank) กมลา แฮร์ริส (Kamala Harris) รองประธานาธิบดีสหรัฐอเมริกา (Vice President, United States)

อภิปรายผลการวิจัย

ปัจจุบันสตรีที่เป็นผู้นำนั้นมีเยอะมากมายที่จะนำมาเป็นต้นแบบในการพัฒนาตนเองให้เป็นเหมือนสตรีท่านนั้น ๆ เพราะโลกปัจจุบันเปิดกว้างให้สตรีสามารถเป็นผู้นำได้ การเป็นผู้นำนั้นคือการเป็นผู้นำหน้าเพื่อให้งุดมุ่งหมายที่ตั้งไว้ นั้น ๆ ให้สำเร็จลุล่วงไปด้วยดี โดยเฉพาะการเป็นผู้นำสตรีต้นแบบในพระพุทธศาสนานั้น เป็นได้ไม่ยากเพียงแค่นับถือพระพุทธศาสนามีใจอยากจะทำดีก็เพียงพอแล้ว สอดคล้องกับงานวิจัยของจิตรา แสงวัฒนาฤกษ์ ที่ศึกษาวิจัยเรื่อง “บทบาทผู้นำสตรีจิตอาสาเชิงพุทธบูรณาการ” ซึ่งพบว่า ผู้นำสตรีจิตอาสา มีแนวทางปฏิบัติเชิงพุทธบูรณาการ ได้แก่ การทำหน้าที่ด้วยการให้ (ทาน) การแบ่งปันเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ การบริจาคในสิ่งที่ควรให้แก่ผู้ยากไร้ผู้ที่ขาดแคลน ทั้งในรูปของวัตถุสิ่งของ ให้โอกาส ให้อภัย ให้ความรู้ และคำแนะนำ การทำหน้าที่ด้วยการพูดด้วยวาจาที่อ่อนหวานนุ่มนวล (ปิยะวาจา) พูดจาน่ารัก น่านิยมนับถือ เจริญ อธิบาย ขยายความ เป็นประโยชน์ เป็นสาระข้อเท็จจริง ประกอบด้วยเหตุผล และความจริงใจ การชวนช่วยสร้างประโยชน์ต่อผู้อื่น (อัตถจริยา) การเสียสละแรงกาย แรงใจ และเวลา มุ่งป้องกันควบคุมกับการเสริมสร้างพัฒนา เอาใจใส่ในสุขทุกข์ของคนอื่น ๆ ร่วมแก้ไขปัญหาร่วมกัน ไม่นิ่งดูเฉยทอดทิ้งกัน และการวางตนอย่างเหมาะสม (สมานัตตา) ทำตัวให้เข้ากันได้ ไม่ถือตัว อดทน ร่วมสุขร่วมทุกข์ร่วมกัน บทบาทหน้าที่ที่ผู้นำสตรีจิตอาสา ก่อเกิดคุณค่า เป็นแนวทางที่นำไปสู่การสร้างสิ่งยึดเหนี่ยวเพื่อนมนุษย์ให้รักใคร่ และปรองดองเป็นหนึ่งเดียวกัน เป็นเครื่องผูกใจคน นำพาสังคมให้เกิดสันติสุขโดยรวมสร้างสังคมที่มีคุณภาพชีวิตที่ดี น่ายุ่ น่ายุ่ อาศัย อบอุ่นและปลอดภัย (จิตรา แสงวัฒนาฤกษ์, 2563)

บทบาทของสตรีในพระพุทธศาสนานั้นมีหลายบทบาท เช่น บทบาทในการเป็นภิกษุณี สามเณรี แม่ชี และเป็นอุบาสิกา ผู้อุปถัมภ์ทำนุบำรุงพระพุทธศาสนา ดังเช่นงานวิจัยของชญาณี วจีวิจิตร ที่ศึกษาวิจัยเรื่อง “สถานภาพสตรีไทยชาวพุทธในสังคมไทยปัจจุบัน” พบว่า สถานภาพของสตรีไทยชาวพุทธในสังคมไทยปัจจุบันมี 2 สถานภาพคือ เป็นแม่ชี (กึ่งนักบวช) และอุบาสิกา โดยแม่ชีเป็นสถานภาพที่สังคมไทยปัจจุบันมีการระบุและรับรองสถานภาพที่ชัดเจนจากทางภาครัฐบาลว่าเป็นผู้รักษาศีล 8 แต่การฟื้นฟูภิกษุณีสงฆ์ (เถรวาท) ในประเทศไทยเพื่อให้สตรีไทยชาวพุทธมีสถานภาพเป็นนักบวชที่ชัดเจนก็ไม่ใช่ทางออกที่เป็นไปได้ เนื่องจากขัดต่อพระธรรมวินัย อีกทั้งข้อวัตรปฏิบัติของภิกษุณีนี้นั้นก็มีความละเอียดมาก แม้จะมีการฟื้นฟูสำเร็จ แต่ก็เป็นไปได้ยากที่จะไม่ขาดช่วงลงไปอีกเพราะการบวชเป็นภิกษุณีนี้นั้นต้องอาศัยความอดทนและความศรัทธาในพระพุทธศาสนาอย่างสูงซึ่งมิใช่เรื่องที่จะเป็นไปได้โดยง่าย อย่างไรก็ตามแม่ชีก็ยังถือว่าเป็นสถานภาพที่มีความสำคัญต่อพุทธศาสนาของประเทศไทยในปัจจุบันทั้งด้านงานสังคมสงเคราะห์ เป็นที่พึ่งทางใจอีกทางหนึ่งของพุทธศาสนิกชน และเป็นทางออกสำหรับสตรีที่ต้องการสละทางโลกใช้ชีวิตทางธรรม สำหรับสถานภาพสตรีไทยชาวพุทธในฐานะอุบาสิกามีสถานภาพและบทบาทที่ชัดเจนอยู่ในสังคมไทยคือเป็นผู้ทำนุบำรุงพระพุทธศาสนา ซึ่งสตรีไทยชาวพุทธสามารถทำหน้าที่นี้ได้เป็นอย่างดีตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบันอาจเนื่องด้วยค่านิยมทางสังคมที่มีมาตั้งแต่อดีตกาล จึงนับว่าอุบาสิกาไทยมีความสำคัญต่อการดำรงอยู่ของพระพุทธศาสนาในประเทศไทยอย่างมากในฐานะผู้อุปถัมภ์ค้ำชูพระพุทธศาสนาและในฐานะที่เป็นคนในพุทธบริษัท 4 นอกจากนี้อุบาสิกาไทยยังมีความสำคัญในการเป็นมารดาที่มีหน้าที่อบรมคุณ จริยธรรมแก่บุตรเพื่อให้เติบโตมาเป็นพุทธศาสนิกชนที่ดีและพระสงฆ์ที่ดีต่อไปอีกด้วย (ชญาณี วจีวิจิตร, 2550)

และหากผู้นำสตรีที่นับถือพระพุทธศาสนา มีจิตอาสา มีคุณธรรมจริยธรรม แล้วเข้าสู่วงการการเมืองก็จะเป็นประโยชน์กับประเทศชาติและประชาชน ดังงานวิจัยของชญาณก จันทะพอง ที่ศึกษาวิจัยเรื่อง “บทบาทผู้นำสตรีทางการเมืองในภาคอีสาน” พบว่า ความเสมอภาคเท่าเทียมระหว่างเพศที่สูงขึ้นทำให้ไม่ว่าจะเป็นภาครัฐหรือเอกชน ต่างก็เปิดกว้างและยอมรับผู้นำโดยไม่จำกัดเพศสภาพ ดูที่ความสามารถของบุคคล และให้โอกาสความก้าวหน้าในงานอย่างเท่าเทียมกันและผู้หญิงในภาคอีสานผู้เข้ามามีบทบาททางการเมืองมากขึ้นเพื่อให้ตนเองได้เข้าไปมีส่วนใน การกำหนดนโยบายและแก้ไขปัญหาในพื้นที่ภาคอีสานให้ดียิ่งขึ้นนั่นเอง (ชญาณก จันทะพอง, 2565) และผู้นำสตรีต้นแบบที่นำหลักธรรมทางพระพุทธศาสนาไปใช้นั้นก็จะทำให้ประสบผลสำเร็จในหน้าที่การงาน เหมือนกับงานวิจัยของกมลชนก สัจจาวัฒนา ที่ศึกษาวิจัยเรื่อง “บทบาทของผู้นำสตรีที่ประสบความสำเร็จ ในอำเภอด่านขุนทด จังหวัดนครราชสีมา” ผลการวิจัยพบว่า ผู้นำสตรีที่ประสบความสำเร็จในอำเภอ ด่านขุนทด จังหวัดนครราชสีมา ได้รับการยอมรับนับถือจากสังคมเพิ่มขึ้น มีการรวมกลุ่มทำกิจกรรม มีการจัดตั้งกองทุนการเงินเพื่อพัฒนาคุณภาพสตรี คุณลักษณะของผู้นำสตรีที่ประสบความสำเร็จจากกรณีศึกษาครั้งนี้คือ มีความ สุขุม รอบคอบ ละเอียดย่อน มีคุณธรรมจริยธรรม ใช้เหตุและผล ก่อคิด ก่อตัดสินใจ ดำเนินงานโปร่งใส เคารพคุณค่าความเป็นมนุษย์และมีวิสัยทัศน์ในการทำงาน บทบาท

หน้าที่ของผู้นำสตรีคือปฏิบัติหน้าที่ตามกฎหมาย เสริมสร้างอาชีพและรายได้ให้ชุมชน เป็นผู้นำขับเคลื่อนด้านสุขภาพและเป็นผู้ประสานเครือข่ายเพื่อการพัฒนาชุมชน ด้านพฤติกรรมของผู้นำสตรีพบว่าความแตกต่างในรูปลักษณะ อารมณ์ สังคม สติปัญญาและพฤติกรรม ส่งผลให้แต่ละบุคคลมีการเรียนรู้ การพัฒนาตนเองที่ต่างกันไปโดยแสดงพฤติกรรมออกมาทั้งด้านบวกและด้านลบ ในฐานะที่เป็นผู้นำสตรีจึงต้องทำความเข้าใจตนเองเรียนรู้ที่จะพัฒนาตนเองเพื่อสร้างภาพลักษณ์ที่ดีและเกิดการยอมรับนับถือ สร้างความ ศรัทธาในความสามารถของผู้นำ(กมลชนก สัจจาวัฒนา, 2559)

ข้อเสนอแนะ

ข้อเสนอแนะเชิงนโยบาย

- 1) ภาครัฐควรมีนโยบายในการส่งเสริมให้สตรีเป็นผู้นำทางด้านพระพุทธศาสนามากยิ่งขึ้น เช่น ระบุความเป็นสถานะของความเป็นแม่ซีให้ชัดเจนกว่านี้
- 2) มหาเถรสมาคมต้องสร้างผู้นำสตรีทางพระพุทธศาสนาให้มาก ด้วยการอบรม หรือจัดกิจกรรมส่งเสริมความเป็นสตรีผู้นำต้นแบบวิถีพุทธในสังคมไทย
- 3) ในสังคมปัจจุบันสตรีส่วนใหญ่ไม่ค่อยให้ความสำคัญของการเข้าวัดฟังธรรม การเป็นผู้นำสตรีในพระพุทธศาสนาก็น้อยลง ควรต้องส่งเสริมกิจกรรมเหล่านี้ให้สตรีในปัจจุบันเพื่อเป็นผู้นำสตรีในอนาคต

ข้อเสนอแนะสำหรับการวิจัยครั้งต่อไป

- 1) รูปแบบการพัฒนากิจกรรมปลูกฝังผู้นำสตรีวิถีพุทธในสังคมไทย เพราะจะได้มีสตรีที่เป็นผู้นำทางด้านพระพุทธศาสนาเยอะ ๆ ไหนๆ สตรีก็เข้าวัดทำบุญมากกว่าบุรุษอยู่แล้ว โดยอบรมทางด้านพิธีกรรม และให้เรียนหลักสูตรมะ
- 2) กระบวนการเผยแพร่พระพุทธศาสนาของสตรีในสังคมปัจจุบัน จะได้เห็นถึงความยากลำบาก ปัญหาหรืออุปสรรคของการเผยแพร่พระพุทธศาสนาของสตรี จะต้องมีวิธีการแก้ไข และเสริมวิธีการเผยแพร่ใหม่ ๆ ให้กับสตรีต่อไป

เอกสารอ้างอิง (References)

- Chanthafong, C. (2022). "The Role of Women Political Leaders in Northeastern Thailand". *Journal of Political Science Mahamakut Buddhist University*. Vol. 2 No. 5 (September–October): 74–87.
- GreatDay HR. *Women's Leadership: The Role of Women as Leaders*. [Online], Available at: <https://greatdayhr.com/th-th/blog/womens-role-in-leadership/> [23 JAN 2022].
- Pannitamai, W. (2001). *Developing a Learning Organization, 3rd Edition*. Bangkok: Expert Net Co., Ltd.
- Prasertsri, R. (2001). *Leadership*. Bangkok: Thanathat Printing.

- Pukkapan, P. (2001). *Leadership and Motivation*. Bangkok: Chulalongkorn Products Press.
- Saengwattanauek, C. (2020). "The Role of Female Volunteer Leaders in Buddhist-Integrated Approaches". *Journal of MCU Peace Studies*. Vol. 8 No. 4 (July–August): 1622–1638.
- Saratana, W. (2014). *Leadership: Theories and Contemporary Perspectives*. Bangkok: Thipyasuth.
- Satchawattana, K. (2016). "The Role of Successful Female Leaders in Dan Khun Thot District, Nakhon Ratchasima Province". *Master's Thesis in Social Business and Political Leadership*. Graduate School: Rangsit University.
- Wajeevijit, C. (2007). "The Status of Thai Buddhist Women in Contemporary Thai Society". *Master's Thesis*. Graduate School: Mahidol University.
- Wongwetch, S. (2019). "Progressive Thai Women's Rights as Depicted in Thai Novels". *Chiang Mai Rajabhat University Journal of Social Sciences*. Vol. 1 No. 1 (January – June): 17–45.